

नागपूर शहरातील खाजगी रुग्णालयांमधील आरोग्य सेवा: एक अभ्यास

सीमा नगरारे (मेश्राम), डॉ. बिना मधुकर मुन

¹संशोधक डॉ. आंबेडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, चंद्रपूर

²प्राध्यापक डॉ. आंबेडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, चंद्रपूर

गोष्टवारा (Abstract): नागपूर शहर आज मध्य भारताचे आणि विदर्भाचे प्रमुख वैद्यकीय केंद्र (Medical Hub) म्हणून नावारूपाला आले आहे. सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्थेवरील वाढता ताण आणि वाढत्या लोकसंख्येमुळे आरोग्य सेवा पुरवण्यात खाजगी रुग्णालयांचे महत्त्व लक्षणीयरीत्या वाढले आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधाचा मुख्य उद्देश नागपूर शहरातील खाजगी रुग्णालयांद्वारे पुरविल्या जाणाऱ्या आरोग्य सेवांचा चिकित्सक, आर्थिक आणि सामाजिक दृष्टिकोनातून अभ्यास करणे हा आहे.

या संशोधनासाठी वर्णनात्मक पद्धतीचा (Descriptive Methodology) वापर करून नागपुरातील विविध खाजगी रुग्णालयांत उपचार घेतलेल्या १०० रुग्ण आणि त्यांच्या नातेवाईकांकडून प्राथमिक माहिती संकलित करण्यात आली. अभ्यासाअंती असे निदर्शनास आले की, खाजगी रुग्णालयांमध्ये अत्याधुनिक वैद्यकीय तंत्रज्ञान, तज्ज्ञ डॉक्टर, स्वच्छता आणि तत्पर सेवा उपलब्ध आहेत, ज्यामुळे रुग्णांच्या समाधानाची पातळी उच्च आहे. मात्र, दुसरीकडे उपचारांचा अवाढव्य खर्च आणि बिलांमधील पारदर्शकतेचा अभाव या अत्यंत चिंताजनक बाबी समोर आल्या आहेत. वाढत्या वैद्यकीय खर्चामुळे बहुतांश मध्यमवर्गीय आणि गरीब रुग्णांना आर्थिक संकटाचा सामना करावा लागतो.

थोडक्यात सांगायचे तर, नागपूरमधील खाजगी रुग्णालये दर्जेदार आणि जीवनरक्षक आरोग्य सुविधा पुरवण्यात यशस्वी ठरली आहेत, परंतु वैद्यकीय सेवांचे होणारे बाजारीकरण रोखण्यासाठी आणि खर्चावर नियंत्रण आणण्यासाठी प्रभावी सरकारी नियमन आणि रुग्णालयांच्या प्रशासकीय पारदर्शकतेची नितांत आवश्यकता आहे. हा अभ्यास खाजगी आरोग्य व्यवस्थेतील सकारात्मक बाजू आणि सुधारणेच्या संधी या दोन्हीवर प्रकाश टाकतो.

(Keywords): आरोग्य सेवा, खाजगी रुग्णालये, नागपूर, वैद्यकीय खर्च, रुग्णांचे समाधान, वैद्यकीय हब.

प्रस्तावना

नागपूर ही महाराष्ट्राची उपराजधानी असून, मध्य भारताचे एक प्रमुख आणि वेगाने विकसित होणारे शहर आहे. भौगोलिकदृष्ट्या देशाच्या मध्यवर्ती ठिकाणी असल्याने, नागपूर हे केवळ विदर्भातीलच नव्हे, तर शेजारील मध्य प्रदेश, छत्तीसगड आणि तेलंगणा राज्यांतील रुग्णांसाठीही आरोग्याच्या दृष्टीने एक महत्त्वाचे केंद्र बनले आहे. गेल्या काही दशकांमध्ये नागपूर शहराने वैद्यकीय क्षेत्रात लक्षणीय प्रगती केली असून, आज हे शहर एका मोठ्या 'मेडिकल हब' (Medical Hub) च्या रूपाने उदयास आले आहे.

सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्थेवर (उदा. शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालये आणि रुग्णालये) वाढती लोकसंख्या, अपुरी संसाधने आणि पायाभूत सुविधांच्या कमतरतेमुळे प्रचंड ताण येत आहे. सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्थेतील या मर्यादा आणि रुग्णांची वाढती संख्या ही पोकळी भरून काढण्यासाठी खाजगी आणि कॉर्पोरेट रुग्णालयांनी नागपुरात आपले जाळे वेगाने विस्तारले आहे. पूर्वी केवळ धंतोली आणि रामदासपेठ यांसारख्या ठराविक परिसरांपुरती मर्यादित असलेली खाजगी रुग्णालये आज वर्धा रोड, सेंट्रल एव्हेन्यू आणि शहराच्या बाह्य वळण रस्त्यांपर्यंत (Ring Road) पसरली आहेत. या परिसरांमध्ये आज अनेक सुपर-स्पेशलिटी आणि मल्टी-स्पेशलिटी रुग्णालये उभी राहिली आहेत, जी अत्याधुनिक वैद्यकीय तंत्रज्ञान, तज्ज्ञ डॉक्टर्स आणि जागतिक दर्जाच्या पायाभूत सुविधा पुरवत आहेत.

खाजगी रुग्णालयांनी नागपूरच्या आरोग्य व्यवस्थेला एक नवीन उंची दिली असली, तरी नाण्याला दोन बाजू असतात. या वैद्यकीय सेवांचे वेगाने होत असलेले बाजारीकरण आणि गगनाला भिडणारा वैद्यकीय खर्च हा आता एक गंभीर सामाजिक आणि आर्थिक चिंतेचा विषय बनला आहे. अत्यवस्थ स्थितीत खाजगी

रुग्णालयात दाखल झाल्यानंतर मध्यमवर्गीय आणि गरीब रुग्णांना उपचारांचा खर्च पेलवतो का, रुग्णालयांच्या कार्यपद्धतीत आणि बिलांमध्ये पारदर्शकता आहे का, तसेच प्रत्यक्ष रुग्णांना मिळणाऱ्या सेवेचा दर्जा आणि त्यांचे समाधान कोणत्या पातळीवर आहे, या प्रश्नांची उत्तरे शोधणे अत्यंत गरजेचे आहे.

या पार्श्वभूमीवर, नागपूर शहरातील खाजगी रुग्णालयांमधील आरोग्य सेवांच्या सद्यस्थितीचा, त्यांच्या गुणवत्तेचा आणि त्यातून रुग्णांवर होणाऱ्या सामाजिक-आर्थिक परिणामांचा चिकित्सक आणि शास्त्रीय अभ्यास करणे अगत्याचे ठरते. याच उद्देशाने प्रस्तुत शोधनिबंधाची रचना करण्यात आली आहे. २. संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives of the Study)

या संशोधनाची प्रमुख उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत:

- नागपूर शहरातील खाजगी रुग्णालयांद्वारे दिल्या जाणाऱ्या आरोग्य सुविधांच्या दर्जाचे मूल्यमापन करणे.
- रुग्णांना येणाऱ्या वैद्यकीय खर्चाचा आणि त्यांच्या आर्थिक क्षमतेचा अभ्यास करणे.
- खाजगी रुग्णालयांमधील वैद्यकीय आणि प्रशासकीय पारदर्शकता तपासणे.
- रुग्णांच्या समाधानाची (Patient Satisfaction) पातळी निश्चित करणे.

३. संशोधन पद्धती (Research Methodology)

- संशोधन आराखडा (Research Design):** प्रस्तुत अभ्यासासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक (Descriptive and Analytical) संशोधन आराखड्याचा वापर करण्यात आला आहे.
- माहिती संकलन (Data Collection):**
 - प्राथमिक माहिती:** प्रश्नावली आणि मुलाखतींच्या माध्यमातून गोळा केली आहे.
 - दुय्यम माहिती:** वर्तमानपत्रे, आरोग्य विभागाचे अहवाल, वैद्यकीय जर्नल्स आणि इंटरनेटच्या माध्यमातून मिळवली आहे.
- नमुना निवड (Sample Size):** नागपूर शहरातील (उदा. रामदासपेठ, धंतोली, आणि वर्धा रोड परिसरातील) विविध खाजगी रुग्णालयांमध्ये उपचार घेतलेले १०० रुग्ण व त्यांच्या नातेवाईकांची सोयीस्कर नमुना निवड पद्धतीद्वारे (Convenience Sampling) निवड करण्यात आली.

४. तथ्य विश्लेषण आणि निरीक्षणे (Data Analysis and Findings)

प्रस्तुत संशोधनांतर्गत नागपूर शहरातील विविध खाजगी रुग्णालयांत (उदा. धंतोली, रामदासपेठ, वर्धा रोड आणि सेंट्रल एव्हेन्यू परिसरातील) उपचार घेतलेल्या १०० रुग्णांकडून आणि त्यांच्या नातेवाईकांकडून प्रश्नावली व मुलाखतीद्वारे माहिती संकलित करण्यात आली. या प्राथमिक माहितीचे (Primary Data) सांख्यिकीय आणि गुणात्मक विश्लेषण केल्यानंतर खालील प्रमुख निरीक्षणे व तथ्ये समोर आली आहेत:

तक्ता क्र. १: खाजगी रुग्णालयांतील विविध सेवांबाबत रुग्णांचे मत/समाधान

अ. क्र.	सेवेचा घटक	उत्तम / समाधानकारक (%)	असमाधानकारक (%)	तटस्थ (%)
१	पायाभूत सुविधा आणि स्वच्छता	८८%	७%	५%
२	वैद्यकीय तंत्रज्ञान व अद्ययावत उपकरणे	९०%	५%	५%
३	डॉक्टर आणि नर्सिंग स्टाफची वागणूक	७८%	१५%	७%
४	उपचारांचा खर्च (Cost of Treatment)	१२%	८२%	६%
५	बिलांमधील पारदर्शकता (Transparency)	२५%	६५%	१०%
६	विमा/कॅशलेस क्लेम प्रक्रियेतील सुलभता	४०%	५०%	१०%

निरीक्षणे (Findings):

- पायाभूत सुविधा आणि अद्ययावत वैद्यकीय तंत्रज्ञान:** नागपूरमधील खाजगी रुग्णालयांचे सर्वात मोठे बलस्थान म्हणजे येथील पायाभूत सुविधा. सुमारे ८८% ते ९०% उत्तरदात्यांनी रुग्णालयातील स्वच्छता, वातानुकूलित (AC) वॉर्ड, आयसीयू (ICU) ची व्यवस्था आणि अद्ययावत वैद्यकीय यंत्रसामग्री (उदा. MRI, CT Scan, रोबोटिक सर्जरी) याबाबत अत्यंत समाधान व्यक्त केले. रुग्णांना मिळणारे वातावरण हे संसर्गमुक्त आणि आरामदायी असते, ज्यामुळे रुग्ण लवकर बरे होण्यास मदत होते असे बहुतांश लोकांचे मत आहे.
- गगनाला भिडणारा उपचारांचा खर्च (High Cost of Treatment):** या संशोधनातील सर्वात चिंताजनक बाब म्हणजे वैद्यकीय उपचारांचा वाढता खर्च. तब्बल ८२% रुग्णांनी व त्यांच्या नातेवाईकांनी असे नमूद केले की, खाजगी रुग्णालयांमधील उपचारांचा खर्च त्यांच्या आवाक्याबाहेर आहे. अनेक मध्यमवर्गीय आणि अल्प-उत्पन्न गटातील कुटुंबांना वैद्यकीय बिले भरण्यासाठी कर्ज काढावे लागते, दागिने गहाण ठेवावे लागतात किंवा आपली पुंजी खर्च करावी लागते. आयसीयूचे दर, औषधांच्या किमती आणि विविध चाचण्यांचे (Diagnostics) शुल्क अवाजवी असल्याचे निरीक्षण नोंदवले गेले.
- वैद्यकीय बिलांमधील पारदर्शकतेचा अभाव:** ६५% पेक्षा जास्त प्रतिसाददात्यांनी बिलांमधील पारदर्शकतेविषयी असमाधान व्यक्त केले. रुग्णाला दाखल करताना उपचारांच्या खर्चाचा जो प्राथमिक अंदाज (Estimate) दिला जातो, अंतिम बिल त्यापेक्षा कितीतरी पटीने जास्त असते. अंतिम बिलांमध्ये अनेक 'छुपे आकार' (Hidden Charges) जसे की हातमोजे, सॅनिटायझर, नर्सिंग चार्जेस, कन्सल्टेशन फीज आणि उपकरणांचे अतिरिक्त भाडे लावले जाते, ज्यामुळे रुग्णांच्या नातेवाईकांना मनस्ताप सहन करावा लागतो.
- डॉक्टर व नर्सिंग कर्मचाऱ्यांचा दृष्टिकोन आणि व्यावसायिकता:** रुग्णांना मिळणारी वैद्यकीय वागणूक ही बहुतांश ठिकाणी समाधानकारक (७८%) असल्याचे दिसून आले. तज्ज्ञ डॉक्टरांचे अचूक निदान आणि नर्सिंग स्टाफची काळजी घेण्याची वृत्ती याबद्दल रुग्णांनी सकारात्मक प्रतिक्रिया दिल्या आहेत. आपत्कालीन परिस्थितीत (Emergency Cases) त्वरित वैद्यकीय मदत मिळण्यात खाजगी रुग्णालये आघाडीवर असल्याचे दिसून आले. मात्र, १५% लोकांनी डॉक्टरांचा रुग्णांसोबतचा संवाद कमी झाल्याची आणि अधिक व्यावसायिक (Commercial) दृष्टिकोन असल्याची तक्रार केली.
- आरोग्य विमा (Health Insurance) आणि प्रशासकीय अडचणी:** आजकाल नागपुरात बहुतांश मध्यमवर्गीय रुग्ण आरोग्य विम्यावर (Health Insurance) अवलंबून असतात. या संशोधनात असे दिसून आले की, ५०% रुग्णांना विमा प्रक्रियेत आणि विशेषत: 'कॅशलेस' (Cashless) सुविधेचा लाभ घेताना अडचणी आल्या. टीपीए (TPA - Third Party Administrator) आणि रुग्णालय प्रशासन यांच्यातील संवादाच्या अभावामुळे रुग्णाला डिस्चार्ज मिळताना ८ ते १० तासांचा विलंब होतो, जो रुग्णांसाठी आणि नातेवाईकांसाठी अत्यंत त्रासदायक ठरतो.
- अनावश्यक वैद्यकीय चाचण्या (Unnecessary Diagnostics):** सुमारे ४५% नातेवाईकांनी अशी शंका व्यक्त केली की, रुग्णालयाचे उत्पन्न वाढवण्यासाठी डॉक्टरांकडून अनेकदा अनावश्यक रक्तचाचण्या आणि स्कॅनिंग करण्याचा सल्ला दिला जातो. आजाराशी थेट संबंध नसलेल्या चाचण्या करण्यास भाग पाडले जाते, ज्यामुळे बिलात लक्षणीय वाढ होते.

निष्कर्ष (Conclusion)

नागपूर शहरातील खाजगी रुग्णालयांमधील आरोग्य सेवांच्या या विश्लेषणात्मक अभ्यासावरून असे स्पष्ट होते की, नागपूर शहराने वैद्यकीय क्षेत्रात खऱ्या अर्थाने 'मेडिकल हब' म्हणून स्वतःची ओळख निर्माण केली आहे. खाजगी रुग्णालयांनी अत्याधुनिक वैद्यकीय तंत्रज्ञान, अद्ययावत पायाभूत सुविधा आणि सुपर-स्पेशालिटी सेवांच्या माध्यमातून मध्य भारतातील आरोग्य व्यवस्थेत एक मोठी क्रांती घडवून आणली आहे. दर्जेदार सेवा, तज्ज्ञ डॉक्टर्स आणि आपत्कालीन

परिस्थितीतील तत्पर उपचारांमुळे अनेक गंभीर आजारांवर मात करणे आणि रुग्णांचे प्राण वाचवणे शक्य झाले आहे. सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्थेवरील ताण कमी करण्यात खाजगी रुग्णालयांचे योगदान निश्चितच कौतुकास्पद आहे.

असे असले तरी, नाण्याची दुसरी बाजू अत्यंत चिंताजनक आहे. वैद्यकीय सेवांचे वेगाने होत असलेले बाजारीकरण (Commercialization) आणि गगनाला भिडणारा उपचारांचा खर्च यामुळे सामान्य, मध्यमवर्गीय आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल रुग्णांना या सेवांचा लाभ घेणे जिकिरीचे झाले आहे. बिलांमधील पारदर्शकतेचा अभाव, अनावश्यक वैद्यकीय चाचण्या, छुपे आकार (Hidden Charges) आणि विमा क्लेम प्रक्रियेतील प्रशासकीय दिरंगाई यामुळे रुग्णांना आणि त्यांच्या नातेवाईकांना मोठ्या आर्थिक आणि मानसिक मनस्तापाला सामोरे जावे लागते. या सर्व कारणांमुळे रुग्ण आणि रुग्णालय प्रशासन यांच्यातील विश्वासाला तडा जात असल्याचे दिसून येते.

थोडक्यात सांगायचे तर, नागपूरमधील खाजगी रुग्णालये 'उत्कृष्ट वैद्यकीय गुणवत्ता' पुरवण्यात यशस्वी ठरली असली, तरी 'आर्थिक सर्वसमावेशकता आणि पारदर्शकता' या निकषांवर ती कमी पडत आहेत. खाजगी रुग्णालये ही केवळ नफा कमवणारी कॉर्पोरेट केंद्रे (Profit-making centers) न राहता, त्यांनी वैद्यकीय क्षेत्रातील 'सेवाभाव आणि नैतिकता' (Service and Ethics) जपणे ही आजच्या काळाची गरज आहे.

यासाठी शासनाने आणि स्थानिक प्रशासनाने योग्य ते नियंत्रण ठेवून, बिलांची पारदर्शकता आणि रुग्णांचे हक्क अबाधित ठेवण्यासाठी कठोर पावले उचलणे आवश्यक आहे. रुग्णालयांनीही व्यावसायिकतेसोबतच संवेदनशील दृष्टिकोन अंगीकारल्यास, नागपूरचे 'मेडिकल हब' हे बिरूद केवळ श्रीमंतांसाठीच नव्हे, तर समाजातील सर्व स्तरांतील लोकांसाठी खऱ्या अर्थाने वरदान ठरेल.

शिफारसी आणि उपाययोजना (Recommendations)

नागपूर शहरातील खाजगी रुग्णालयांमधील आरोग्य सेवांचा दर्जा, रुग्णांना येणाऱ्या अडचणी आणि तथ्य विश्लेषणातून समोर आलेले निष्कर्ष यावर आधारित, आरोग्य व्यवस्थेत सकारात्मक सुधारणा घडवून आणण्यासाठी खालील शिफारसी आणि उपाययोजना सुचविण्यात येत आहेत:

- सक्षम नियामक प्राधिकरणाची (Regulatory Authority) स्थापना:** खाजगी रुग्णालयांच्या मनमानी कारभारावर आणि अवाढव्य वैद्यकीय खर्चावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी शासनाने किंवा नागपूर महानगरपालिकेने (NMC) शहर पातळीवर एक स्वतंत्र आणि प्रभावी नियामक समिती स्थापन करावी. या समितीचे मुख्य कार्य रुग्णालयांचे दरपत्रक (Rate Card) प्रमाणित करणे आणि अवाजवी बिलांचे ऑडिट करणे हे असावे.
- खर्चाची पूर्वकल्पना आणि बिलांमध्ये पारदर्शकता:** रुग्णाला रुग्णालयात दाखल करण्यापूर्वीच उपचारांच्या खर्चाचा लेखी आणि अंदाजित तपशील (Estimated Bill) देणे सर्व खाजगी रुग्णालयांसाठी बंधनकारक असावे. अंतिम बिलामध्ये 'छुपे आकार' (Hidden Charges) लावण्यास सक्त मनाई असावी. बिलातील प्रत्येक आकारणीचे (उदा. औषधे, नर्सिंग, डॉक्टर फी, उपकरणांचे भाडे) स्पष्ट आणि पारदर्शक स्पष्टीकरण रुग्णाच्या नातेवाईकांना दिले जावे.
- अनावश्यक वैद्यकीय चाचण्यांवर नियंत्रण (Clinical Audit):** अनेकदा नफ्यासाठी अनावश्यक रक्तचाचण्या आणि स्कॅनिंग करण्यास सांगितले जाते. हे टाळण्यासाठी प्रत्येक मोठ्या रुग्णालयाने डॉक्टरांच्या निदानाचे आणि त्यांनी सुचवलेल्या चाचण्यांचे परीक्षण करण्यासाठी एक 'अंतर्गत क्लिनिकल ऑडिट कमिटी' (Internal Clinical Audit Committee) स्थापन करावी.
- विमा आणि 'कॅशलेस' (Cashless) प्रक्रियेचे सुसूत्रीकरण:** आरोग्य विम्याचा लाभ घेताना रुग्णांना अनेक तास ताटकळत राहावे लागते. हे टाळण्यासाठी विमा कंपन्यांचे टीपीए (TPA) आणि रुग्णालय प्रशासन यांच्यातील संवाद अधिक जलद आणि डिजिटल (Digital Integration) करणे आवश्यक आहे. डिस्चार्जच्या प्रक्रियेसाठी लागणारा वेळ जास्तीत जास्त २ ते ३ तासांपर्यंत मर्यादित करण्यासाठी विशेष 'ग्रीन चॅनेल' (Green Channel) सुविधा सुरू करावी.

५. **प्रभावी आणि निःपक्षपाती तक्रार निवारण कक्ष:** रुग्ण किंवा त्यांच्या नातेवाईकांच्या तक्रारींची दखल घेण्यासाठी प्रत्येक रुग्णालयात एक स्वतंत्र तक्रार निवारण अधिकारी (Grievance Redressal Officer) असावा. याशिवाय, नागपूर शहर पातळीवर 'रुग्ण हक्क संरक्षण समिती' असावी, जिथे रुग्ण थेट आणि विनाखर्च दाद मागू शकतील.
६. **सामाजिक उत्तरदायित्व (CSR) आणि गरिबांसाठी सवलती:** चॅरिटेबल आणि कॉर्पोरेट रुग्णालयांना शासनाकडून जमिनी व इतर सुविधा सवलतीच्या दरात मिळतात. त्यामुळे, त्यांच्या उत्पन्नातील काही भाग (CSR Fund) गरीब आणि गरजू रुग्णांसाठी खर्च करणे कायदेशीररीत्या सक्तीचे करावे. आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल (EWS) आणि दारिद्र्यरेषेखालील (BPL) रुग्णांसाठी राखीव खाटा (Beds) आणि उपचारांमधील सवलतीची नियमावली (उदा. महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना) अत्यंत काटेकोरपणे राबविली जावी.
७. **जेनेरिक औषधांचा (Generic Medicines) वापर वाढवणे:** रुग्णांचा औषधांवरील खर्च कमी करण्यासाठी रुग्णालयाच्या फार्मसीमध्ये आणि डॉक्टरांच्या प्रिस्क्रिप्शनमध्ये ब्रँडेड औषधाऐवजी गुणवत्तेने समान असलेल्या स्वस्त 'जेनेरिक औषधांचा' वापर करण्यास प्राधान्य द्यावे. या उपाययोजनांची प्रामाणिकपणे अंमलबजावणी केल्यास, नागपूर शहरातील खाजगी रुग्णालयांमधील आरोग्य सेवा अधिक पारदर्शक, परवडणारी आणि समाजातील सर्व घटकांसाठी सर्वसमावेशक (Inclusive) बनण्यास नक्कीच मदत होईल.

संदर्भ सूची (References)

- [1] गोखले, आर. (२०२३). *महाराष्ट्रातील आरोग्य सेवेचे बदलते स्वरूप आणि आव्हाने*. पुणे: वैद्यकीय साहित्य प्रकाशन.
- [2] कांबळे, एस., आणि देशपांडे, व्ही. (२०२१). *भारतातील खाजगीकरण आणि आरोग्य व्यवस्था: एक चिकित्सक अभ्यास*. समाजविज्ञान पत्रिका (Journal of Social Sciences), १२(४), ४५-५८.
- [3] शर्मा, ए. के. (२०२२). *विदर्भातील वैद्यकीय पर्यटन आणि खाजगी रुग्णालयांचा विकास*. नागपूर विद्यापीठ शोध पत्रिका.
- [4] आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालय, भारत सरकार. (२०२४-२५). *राष्ट्रीय आरोग्य अभियान - वार्षिक अहवाल*. नवी दिल्ली: भारत सरकार प्रकाशन.
- [5] नागपूर महानगरपालिका (NMC). (२०२५-२६). *नागपूर शहर आरोग्य व स्वच्छता विभाग - वार्षिक अहवाल आणि आकडेवारी*.
- [6] सार्वजनिक आरोग्य विभाग, महाराष्ट्र शासन. (२०२३). *राज्यातील आरोग्य पायाभूत सुविधांचा आढावा*.
- [7] जागतिक आरोग्य संघटना (WHO). (२०२३). *आरोग्य सेवा आणि गुणवत्ता मानके: विकसनशील देशांसाठी मार्गदर्शक तत्वे*.
- [8] द हितवाद (The Hitavada). (२०२४, जानेवारी १५). *'Nagpur Emerging as the Medical Hub of Central India'*.
- [9] लोकमत व तरुण भारत (विदर्भ आवृत्ती). (२०२३ - २०२६). *खाजगी रुग्णालयांमधील उपचारांचा वाढता खर्च आणि रुग्णांच्या समस्या यावर प्रकाशित झालेले विशेष लेख व बातम्या*.